

**“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASI VƏ HÜQUQUN
ƏSASLARI” FƏNNİ ÜZRƏ İMTAHAN SUALLARININ CAVABLARI**

MÖVZU 1

1. Hüququn anlayışı

Hüquq - dövlətin müəyyənləşdirdiyi və ya sanksiyalaşdırdığı və onun gücü ilə qorunan, hamı üçün ümumməcburi davranış qaydalarının (normaların) məcmusudur. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, hüquq elmində «hüquq» anlayışı iki mənada işlədilir: a) obyektiv hüquq və ya obyektiv mənada hüquq;

Hüquq normaları sistemində ifadə olunan ümumməcburi davranış qaydalarının məcmusu kimi hüquq obyektiv hüquqa aiddir; b) subyektiv hüquq və ya subyektiv mənada hüquq. Subyektiv hüquq və ya başqa sözlə «subyektin hüququ» - bu konkret şəxsə məxsus olan hüquq olur (məsələn, müəyyən əşyaya mülkiyyət hüququ). Subyektiv hüquq şəxsiyyətin azadlığını, bu və ya digər davranışının mümkünlüyünü, sərbəstlik və təşəbbüskarlıq göstərmək imkanını hüquqi cəhətdən təmin edir. Məsələn, hər bir Azərbaycan Respublikasının vətəndaşına məxsus olan əmək hüququ əməyə münasibətdə öz qabiliyyətindən sərbəst istifadə etmək, bu və ya digər peşəni, fəaliyyət sahəsini seçmək, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və ya muzzla işləmək imkanını ifadə edir. Alimlərin əksəriyyəti bu fikirdə yekdildirlər ki, subyektiv hüquqda başlıcası, sərbəst fəaliyyət göstərmək, şəxsi davranış növünü və onun həddini sərbəst seçmək imkanındır. Bununla bərabər, bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, subyektiv hüquqların bu xarakteristikasına əlavələr etmək lazımdır. Məsələn, onlar müəyyən sosial rifahlardan istifadə etmək imkanını, başqa şəxslərdən müvafiq davranışı tələb etmək imkanını, habelə dövlət orqanlarına təsir etmək üçün bu və ya digər qanunla yol verilən tədbirlərə əl atmaq imkanlarını göstərlirlər. Lakin bu əlavələr subyektiv hüquqları xarakterizə edən başlıca əlamətləri nəzərə alır: subyektiv hüquq - qanun çərçivəsində hərəkət etmək, öz davranış növünü və həddini seçmək imkanındır.

2. Hüququn mənbələri

Davranış qaydasının hüquq norması olması üçün o müəyyən hüquqi formaya salınmalıdır. Bu dövlətin hüquqyaratma fəaliyyəti nəticəsində baş verir ki, bunun köməyi ilə qanunvericinin iradəsi öz ifadəsini icra üçün məcburi olan bu və ya digər hüquqi aktlarda tapır.

Hüquq ədəbiyyatında hüququn mənbəyi kimi, adətən dövlətin qanunvericilik fəaliyyətinin zahirı forması ifadə olunur, yəni hüquq normalarını müəyyən edən, səlahiyyətli dövlət orqanlarının aktları başa düşülür. Belə orqanlara məsələn, – Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti və b. aiddir.

Xüsüsən, qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin hər bir hüquqi aktı hüquq mənbəyi ola bilməz, yalnız hüquq normalarını, ümumi davranış qaydalarını əks etdirən, başqa sözlə, normativ aktlar hüququn mənbəyi hesab olunur. Məsələn, prezidentin müxtəlif fəxri adların konkret elm, incəsənət xadimlərinə və başqalarına verilməsi haqqındakı sərəncamları hüququn mənbəyi hesab olunmur, baxmayaraq ki, onun dövlət-hüquq xarakteri göz qabağındadır. Onlar hüquq mənbələri kimi çıxış edə bilməzlər, ona görə ki, onlarda ümumi qaydalar, yəni hüquq normaları yoxdur. Belə fərdi, konkret məsələləri müəyyən edən aktlar fərdi aktlar adlanır. Onlar öz səlahiyyətləri daxilində

bütün dövlət orqanları tərəfindən verilir (məsələn, hakimiyyətin müvafiq strukturu vətəndaşa mənzil sahəsinin verilməsi, təqaüdün təyin olunması və s. barədə qərar qəbul edir), lakin bunlar hüquq mənbəyi olabilməzlər.

3. Qanun və qanun qüvvəli aktlar

Respublikamızda hüququn mənbələrinə hər şeydən əvvəl qanunlar aid edilir. Qanun dövlətin ali nümayəndəli orqanı tərəfindən qəbul edilən və yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan normativ hüquqi aktdır. Azərbaycan Respublikasında qanunlar hüquqi əhəmiyyətinə görə aşağıdakı qanunlara bölünür:

- a) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- b) referendum yolu ilə qəbul olunmuş qanunlar;
- c) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsində və 95-ci maddəsinin II hissəsində nəzərdə tutulmuş məsələlər üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qəbul olunan qanunlar.

Hüquq mənbəyi kimi qanun qüvvəli aktlar içərisində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları mühüm yer tutur. Hüquq mənbəyi - prezidentin o fərmanları hesab olunur ki, onlar normativ xarakterli olaraq ictimai münasibətləri nizamlamağa xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi hesab edilməsi və hüququn mənbəyini təşkil etməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsində əks olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsini təşkil edən beynəlxalq hüquqi aktlarla Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının hüquqi qüvvə baxımından qarşılıqlı əlaqəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq olaraq 12-ci və 151-ci maddələrində müəyyən olunur.

4. Hüquq sahələri, anlayışı və sistemi

Hüquq sistemi böyük tərkib hissələrinə - hüquq sahələrinə bölünür. Bu bölgünün əsasında ölkədə mövcud olan ictimai münasibətlərin müxtəlifliyi dayanır ki, bu da hüquqi nizamlanmanın predmetini təşkil edir. Hüquq sahələrini təşkil edən hüquq normaları aralarındakı fərqlərə baxmayaraq bir-birilə uzlaşır, sıx qarşılıqlı əlaqədəirlər, vahid bir sistem yaradırlar. İctimai münasibətlərin müəyyən növü (hakimiyyət, idarəçilik, əmlak, əmək və s.) nizamlanma predmetindən (ictimai münasibətlərin xarakterindən) asılı olaraq hüquq sahələrində qruplaşan müvafiq hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Hüquq sahəsi - cəmiyyət həyatının müəyyən sahələrində mövcud olan və xaraktercə bir-birinə yaxın, həmcins olan ictimai münasibətləri nizamlayan, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan normaların məcmusudur.

Beləliklə, hüquq sahələrini hər şeydən əvvəl öz nizamasalma predmetinə görə fərqləndirirlər.

Hər sahənin hüquqi nizamasalma predmetinin, yəni ictimai münasibətlərin müəyyən növünün özünəməxsusluğu var ki, bu da öz növbəsində bu münasibətlərin hüquqi xüsusiyyətlərini təyin edir. Ona görə də hüququn sahələr üzrə bölüşdürülməsi üçün hüquqi nizamasalma metodu hüququn predmeti ilə yanaşı digər əsası təşkil edir.

5. Hüquq münasibətləri: anlayışı, xüsusiyyətləri və subyektləri

Hüquq münasibətləri üçün onun iştirakçılarının (subyektlərinin) subyektiv hüquqları və vəzifələrinin olması xarakterikdir. Hüquq normaları münasibət iştirakçıları üçün qarşılıqlı hüquq və vəzifələr müəyyən edir. Ona görə də hüquq münasibətlərinə şəxslər arasında, onların qarşılıqlı hüquq və vəzifələrində ifadə olunan, hüquqi əlaqə kimi baxmaq olar. Qarşılıqlı hüquq və vəzifə olmadan hüquq münasibətinin özü yoxdur. Məsələn, hər bir tələbə ilə ali məktəb arasında hüquq münasibəti vardır. Tələbənin təhsil almaq hüququ vardır, ali məktəb isə, öz növbəsində təhsil proqramına uyğun olaraq ona müvafiq biliklər əldə etmək üçün şərait yaratmağa borcludur. Hüquq münasibəti iştirakçılarının hüquq və vəzifələri hüquq münasibətlərinin hüquqi məzmununu təşkil edir. Hüquq elmində «hüquq münasibətlərinin tərkibi» anlayışından istifadə olunur ki, onun da elementləri aşağıdakılardır:

- a) hüquq subyekti;
- b) hüquq münasibətlərinin məzmunu;
- c) hüquq münasibətlərinin obyektı.

Hüquq münasibətlərinin maddi məzmununu onun subyektlərinə tərəf kimi məxsus olan qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin reallaşması ilə əlaqədar davranış və hərəkətlər təşkil edir. Bu mənada hüquqi əlaqələrin hüquqi məzmunu - hüquq münasibətinin subyektlərinin hüquq və vəzifələridir. Hüquq münasibətinin obyektı - hüquq münasibəti subyektlərinin fəaliyyətlərinin yönəldiyi maddi və qeyri-maddi nemətlərdir.

6. Hüquqi məsuliyyətin anlayışı, əsas əlamətləri və növləri

Hüquqi məsuliyyət hüquq pozuntusu törətmiş şəxs üçün arzuolunmaz nəticələrlə ifadə olunur. Hüquqi məsuliyyətin əmələ gəlməsinə əsas hüquq pozuntusunun törədilməsi faktıdır. Hüquqi məsuliyyət dövlətlə, hüquqla sıx əlaqədardır. Dövlət hüquq normalarını (ümumməcburi davranış qaydaları) müəyyən edərək, həm də hüquqazidd davranışa görə hüquqi məsuliyyəti də nəzərdə tutur. Hüquqi məsuliyyətin fərqli əlaməti - hüququ pozan şəxsin hüququn tələblərini icra etməsinə dövlət məcburiyyətidir. Dövlət məcburiyyəti nədir? Əvvəla, bu vurulmuş ziyanın, dəbbə pulunun məcburi ödənilməsi, başqa şəxslərin pozulmuş hüququnun bərpası üzrə vəzifələrin qoyulmasıdır. Bu halda söhbət hüquq pozuntusuna qarşı, hər şeydən əvvəl, əmlak münasibətləri sahəsində tətbiq olunan hüququn bərpası tədbirlərindən gedir.

İkincisi, dövlət məcburetməsi cəza tədbirlərində ifadə oluna bilər, yəni hüquq pozuntusuna qarşı cinayət (məsələn, azadlıqdan məhrumetmə) cəzası, inzibati cərimə, inzibati tənbeh tətbiq edilə bilər.

Hüquqi məsuliyyət dövlət məcburiyyəti xarakteri daşıyır. Dövlət məcburetmə tədbirləri hüquq normalarında, onların sanksiyalarında müəyyən edilir.

Sanksiya - müvafiq hüquq normalarında nəzərdə tutulan hüquq pozuntusunun arzuolunmaz nəticəsi, məhrumetmə vasitəsidir. Sanksiya səlahiyyətli dövlət orqanları (məsələn, məhkəmələr) tərəfindən tətbiq edilir.

MÖVZU 2

7. Dövlətin anlayışı və formaları

Dövlət, cəmiyyətin daxili təkamülünün məhsulu olub, obyektiv olaraq, təşkilati yetkinliyə məruz qalmışdır. Müxtəlif zamanlarda və müxtəlif şəraitdə dövlət cəmiyyəti idarə edən təşkilati, hökmranlıq mexanizmi kimi çıxış edir. Dövlətin daimi mahiyyəti yoxdur, o, hər şeydən əvvəl yaşamağın yeni təşkilati-əmək formaları və insanların təkrar

istehsalı ilə əlaqədar yaranmışdır. Dövlətə - sosial qrupun, xalqın iradə və maraqlarını ifadə edən xüsusi dövlət aparatına malik olan cəmiyyətin siyasi hakimiyyətinin xüsusi təşkilatı kimi tərif vermək olar. Dövlətə - sosial qrupun, xalqın iradə və maraqlarını ifadə edən xüsusi dövlət aparatına malik olan cəmiyyətin siyasi hakimiyyətinin xüsusi təşkilatı kimi tərif vermək olar. Dövlətin formaları aşağıdakılardır:

- a) totalitar dövlət;
- b) avtoritar dövlət;
- c) unitar dövlət;
- d) federasiya;
- e) konfederasiya.

8. Azərbaycan dövlətinin konstitusiya statusu

Konstitusiya quruluşunun əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının I bölməsində təsbit olunmuşdur. Konstitusiya quruluşunun əsasları ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarında müxtəlif adlar altında verilmişdir. Məsələn, İtaliya və Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyasında «Əsas Prinsiplər», Fransa Respublikası Konstitusiyasında «Suverenlik haqqında», Türkiyə Respublikası Konstitusiyasında «Ümumi Əsaslar» və s.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında isə cəmiyyətin və dövlətin fundamental əsasları, həyata keçirilməsi ölkəmizdə konstitusion dövlətin bərqərar olunmasına yönələn başlıca prinsiplər isə «Ümumi müddəalar» adı altında təsbit olunmuşdur. Bu bölmədə öz əksini tapan normalar norma-prinsiplər, məqsəd normaları, vəzifə-normaları hesab olunur.

Konstitusiya quruluşunun əsaslarının aşağıdakı struktur elementləri vardır: xalq hakimiyyəti; xalq suverenliyi; insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü; Azərbaycan dövlətinin forma və mahiyyəti; hakimiyyət bölgüsü; sosial və iqtisadi əsaslar; dövlət hakimiyyətinin əsasları; yerli özünüidarəetmənin tanınması və təmin olunması, onun müstəqilliyi və dövlət hakimiyyətindən ayrılması.

9. İnsan və vətəndaşın hüquqi statusunun anlayışı və prinsipləri

Vahid hüquqi statusa mənsub olan hər bir insanın hüquqlarının həcmi müəyyən dərəcədə, bu fərdin insan yoxsa, vətəndaş kimi çıxış etməsindən asılıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsas hüquq və azadlıqları «insanın» və «vətəndaşın» hüquq və azadlıqlarına bölməklə fərqləndirir.

Bu hər şeydən əvvəl vətəndaş cəmiyyətində şəxsiyyətin özünümüəyyən etməsini, özünürealizəsini, onun hər hansı qanunsuz müdaxilədən muxtariyyətini və müstəqilliyini təmin etməkdən ibarətdir.

Vətəndaş hüquqları fərdin dövlətlə münasibətlər sferasını əhatə edir. Burada o, yəni fərd, təkcə öz hüquqlarının qanunsuz müdaxilədən müdafiə olunmasına deyil, həmçinin də dövlət tərəfindən onların həyata keçirilməsinə aktiv dəstək olunmasına ümid edir. Vətəndaşın statusu onun dövlətlə xüsusi hüquqi əlaqəsindən - vətəndaşlıq institutundan irəli gəlir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 52-ci maddəsi)

10. İnsan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları: sosial-iqtisadi hüquqlar

Vətəndaş hüquqlarından fərqli olaraq, insan hüquqları həmişə hüquqi kateqoriya kimi çıxış etmir, yalnız mənəvi və sosial kateqoriya kimi çıxış edir.

İnsan hüquqlarına aşağıdakı əlamətlər xarakterikdir:

1. Onlar insanın təbii və sosial məzmunu əsasında meydana gəlir və inkişaf edir;
2. Obyektiv mövcud olur və dövlət tərəfindən tanınmasından asılı deyil;
3. İnsana doğulduğu andan məxsusdur;
4. Toxunulmazlıq, pozulmazlıq xarakterinə malikdir, təbii kimi qəbul edilir (hava, torpaq və su kimi);
5. Birbaşa qüvvəyə malikdir;
6. Ali nemət kimi tanınır;
7. Hüququn zəruri hissəsi kimi çıxış edir;
8. İnsan və dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin prinsip və normalarını özündə əks etdirir;
9. Onların tanınması, riayət edilməsi və müdafiəsi dövlətin başlıca vəzifəsi hesab olunur.

11. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı

Vətəndaşlıq məfhumu hələ qədim Afina və Romada tətbiq olunmuşdur. Burada vətəndaşlıq azad insanlara məxsus idi. Orta əsrlərdə isə vətəndaşlıq məfhumu təbəəliklə əvəz olundu. Konstitusiyamızın 52-ci maddəsində və «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» 1998-ci il 30 sentyabr qanununun 1-ci maddəsində göstərilir: «Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır».

Vətəndaşlığın əldə edilməsi yollarına aşağıdakılar daxildir:

1) filimasiya (vətəndaşlığın anadangəlmə əldə edilməsi).

Burada iki prinsip var:

- 1) ius sanguini - qan hüququ;
- 2) ius soli - torpaq hüququ.

Avropa dövlətlərində ius sanguini əsas götürülür. Yəni burada vətəndaşlıq şəxsin mənşəyi ilə əlaqələndirilir. Şəxs hansı dövlətin vətəndaşından doğulubsa həmin dövlətin vətəndaşı sayılır. Bu prinsip Roma hüququndan qalıb. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 52-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından - doğulmuş şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Deməli, bizdə də ius sanguini əsas götürülür.

2) naturalizasiya (vətəndaşlığın şəxsi vəsatətlə əldə edilməsi). Bu bir qədər mürəkkəb qaydadır. Burada müxtəlif şərtlər var ki, onlara əsasən, şəxs dövlətin vətəndaşlığını əldə edir. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə etmək üçün şəxs:

- ən azı 5 il Azərbaycanda daimi yaşamalı;
- Azərbaycan dilini bilməsi haqqında sənəd təqdim etməli;
- Azərbaycan dövlətinin mənafelərinə uyğun gəlməlidir.

3) optasiya (yaranmış ikili vətəndaşlıqdan birinin seçilməsi).

4) transfert (ərazilər dəyişərkən, yəni bir dövlətdən digərinə keçərkən həmin ərazidə yaşayan əhəlinin vətəndaşlığının müəyyən olunması).

Optasiya bir şəxsin yaranmış ikili vətəndaşlığını müəyyən edirsə, transfert hamıya aid edilir.

5) vətəndaşlığın bərpası - reinteqrasiya. Yəni şəxs müəyyən səbəbdən öz vətəndaşlığını itirib, sonra bərpa etmək istəyirsə, vətəndaşlıq bərpa olunur.

Reintegrasiya naturalizasiyaya bənzəsə də irəli sürülən tələblərin sadəliyi ilə ondan fərqlənir. Naturalizasiya yeni vətəndaşlığın əldə olunmasıdır. Reintegrasiya isə itirilmiş vətəndaşlığın bərpasıdır. Reintegrasiya daha tez baş verir, şəxsin vəsatət qaldırması əsas götürülür. Naturalizasiyada isə artıq qeyd etdiyimiz kimi müxtəlif şərtlər var.

Vətəndaşlıq aşağıdakı üsullarla xitam oluna bilər:

- 1) vətəndaşlıqdan çıxma;
- 2) vətəndaşlığı itirmə və s.

Vətəndaşlıqdan çıxmaya denaturalizasiya da deyirlər. Bu zaman şəxs vətəndaşlıqdan çıxmaq barədə vəsatət qaldırır və prezidentin sərəncamı ilə vətəndaşlıqdan çıxır. Bununla vətəndaşlıq xitam olunur. Şəxs bu hərəkətinin səbəblərini göstərməlidir. Əgər şəxsin dövlət və ya hərbi xidmətlə bağlı öhdəlikləri varsa, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunaraq, məhkum olunubsa, mülki hüquqi şəxslər və dövlət qarşısında öhdəlikləri varsa, onun vəsatəti qəbul olunmur. Bütün bunlar aradan qaldırılsa, şəxsin vəsatətinə baxılır.

MÖVZU 3

12. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətləri və fəaliyyətinin əsasları

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında hakimiyyətin bölünməsi ilə əlaqədar səlahiyyətlər yalnız bir hakimiyyət budağına münasibətdə kəskin fərqləndirməklə təsbit edilmişdir. Bu da qanunverici hakimiyyəti həyata keçirən Milli Məclisdir. Milli Məclisin səlahiyyətinə aid edilən məsələlər 94 və 95-ci maddələrdə öz əksini tapmışdır. Konstitusiyasının 95-ci maddədə əsasən prezidentin vəzifəyə təyin etdiyi ayrı-ayrı şəxslərin və irəli sürdüyü müxtəlif proqramların, təkliflərin təsdiqlənməsindən söhbət gedir.

Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən həyata keçirilir. Milli Məclis 125 deputatdan ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərir. Milli Məclisin deputatları majoritar seçki sistemi, ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilirlər.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin hər çağırışının səlahiyyət müddəti 5 ildir. Daxili nizamnaməyə görə Milli Məclis öz fəaliyyətində aşağıdakı prinsipləri üstün tutur:

- aşkarlıq;
- siyasi plüralizm, çoxpartiyalılıq;
- məsələlərin sərbəst müzakirə və müstəqil həll olunması.

13. Qanunvericilik prosesi

Qanunvericilik, hüquqyaratma fəaliyyətinin əsas, ən mühüm formasıdır. Qanunvericilik fəaliyyəti dedikdə, ali dövlət hakimiyyəti orqanının qanunlar qəbul etməyə yönəldilmiş fəaliyyəti başa düşülür. Qanunvericilik fəaliyyəti qanunvericilik prosesi vasitəsilə reallaşır. Parlament qanunvericilik fəaliyyətini yerinə yetirərkən qanunvericilik prosesinə ciddi əməl edir, çünki qanunvericilik prosesinin pozulması qəbul edilmiş qanunun qeyri-legitimliyinə səbəb olur.

Qanunvericilik prosesi, istənilən hüquqi proses kimi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- 1) Qanun layihəsi və ya qanun təklifinin verilməsi (qanunvericilik təşəbbüsü);

2) Qanun layihəsinə parlament palataları və komitələrində (komissiyalarında) baxılması;

3) Qanunun qəbul edilməsi;

4) Qanunun sanksiyalaşdırılması, promulqasiya və dərc edilməsi.

Qanunvericilik prosesinin ilkin mərhələsi qanunvericilik təşəbbüsüdür. Qanunvericilik təşəbbüsü - səlahiyyətli subyektin qanun layihəsi və ya qanuna dair təkliflərin parlamentin səlahiyyətli orqanına rəsmi surətdə təqdim edilməsidir. Qanun layihəsi və qanuna dair təkliflər arasında fərq hərfi mənada özünü göstərir. Belə ki, qanun layihəsi gələcək qanun olduğu üçün qanunun bütün atributlarına - preambulaya, maddələrə, bəndlərə, normaların dəqiq formulalarına və s. malikdir. Qanuna dair təklif isə - gələcək qanun barəsində ideya, bəzən nəzəri konsepsiya şəklində olur.

14. Məhkəmə hakimiyyəti - dövlət hakimiyyətinin müstəqil qolu kimi

Hər bir hakimiyyət qolu demokratik cəmiyyətdə müəyyən rolunu yerinə yetirir. Demokratik cəmiyyətdə məhkəmə hakimiyyətinin rolu isə müxtəlif hüquqi mübahisələrdə Konstitusiyada, qanunlarda, qanun qüvvəli aktlarda və beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hüququn aliliyini təmin etməkdir.

Məhkəmə hakimiyyəti insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını müdafiə edən, hüquq qaydasını cinayət və digər hüquq-pozmalardan mühafizə edən və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi çərçivədən kənara çıxmasına nəzarət edən dövlət hakimiyyətinin bir qoludur.

Dövlət hakimiyyətinin bir qolu olmaq etibarilə məhkəmə hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin bütün əlamətlərinə malikdir. Buraya aşağıdakı əlamətləri aid etmək olar:

- a) dövlət hakimiyyətinin universallığı, yəni qərarların hamıya şamil olunması;
- b) dövlət hakimiyyətinin xüsusi aparat vasitəsilə həyata keçirilməsi;
- c) dövlət hakimiyyətinin cəmiyyətdə məcburiyyət monopoliyasına malik olması;
- ç) dövlət hakimiyyətinin suverenliyi.

Bütün bunlarla yanaşı məhkəmə hakimiyyəti müəyyən spesifik əlamətlərlə digər hakimiyyət qollarından fərqlənir.

15. Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi: məhkəmə müdafiə hüququ

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin I hissəsinə görə məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə məhkəmələr həyata keçirir. Həmin maddənin III hissəsinə görə isə məhkəmə hakimiyyəti konstitusiya, mülki və cinayət məhkəmə icraatı vasitəsilə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər vasitələr ilə həyata keçirilir. Göründüyü kimi konstitusiya icraatı ədalət mühakiməsinin bir forması kimi qəbul edilir və Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilir. Hüquq ədəbiyyatında ədalət mühakiməsinə verilən anlayış əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin ədalət mühakiməsini həyata keçirməsini təsdiqləmək olar:

1. Ədalət mühakiməsi məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi də Azərbaycan Respublikası məhkəmə sisteminə daxil olan ali instansiyadır.

2. Ədalət mühakiməsi məhkəmə iclaslarında həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi də onun səlahiyyətinə aid edilmiş işlərə məhkəmə iclaslarında baxır.

3. Ədalət mühakiməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və digər qanunvericilik aktlarında müəyyən edilmiş demokratik prinsiplər əsasında həyata keçirilir.

4. Ədalət mühakiməsi qanunla müəyyən edilmiş prosessual qaydada həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi də Konstitusiyaya icraatını «Konstitusiyası Məhkəməsi haqqında» qanunda müəyyən edilmiş prosessual qaydada həyata keçirir.

16. Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu

Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu məhkəmə hakimiyyəti sisteminə daxil olmaqla ərəzi və ixtisaslaşdırılmış prokurorluqların Azərbaycan Respublikası Baş prokurorun tabeliyinə əsaslanan vahid mərkəzləşdirilmiş orqandır.

Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu sisteminə daxildir:

- Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu;
- Azərbaycan Respublikasının Hərbi Prokurorluğu;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının Prokurorluğu;
- rayon (şəhər) prokurorluqları;
- hərbi və nəqliyyat ixtisaslaşdırılmış prokurorluqları;
- tədris-elm müəssisələri, mətbuat orqanları, mətbəə, sosial məişət, təsərrüfat təyinatlı digər qurumlar.

Prokurorluq qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada:

- cinayət işi başlayır və ibtidai istintaq aparır;
- ibtidai istintaqa prosessual rəhbərlik edir və qanunlara riayət edilməsini təmin edir;
- təhqiqat və əməliyyat-axtarış orqanlarının fəaliyyətində qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir;
- məhkəmədə iddia qaldırır (ərizə verir), mülki və iqtisadi mübahisələrə dair işlərə baxılmasında iddiaçı kimi iştirak edir;
- məhkəmədə cinayət işlərinə baxılmasında tərəf kimi iştirak edir, dövlət ittihamını müdafiə edir;
- məhkəmə qərarlarından protest verir;
- məhkəmələr tərəfindən təyin edilmiş cəzaların məqsədinə nail olunmasında iştirak edir.

“Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququnun əsasları”

Mövzu 4

17. Mülki hüququn anlayışı və prinsipləri

Mülki hüquq - milli hüququn mühüm bir sahəsi olub, əmtəə-pul və digər əmlak münasibətlərini, habelə bunlarla əlaqədar olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzim edir. Bu münasibətlər mülki-hüquqi tənzimetmənin predmetini təşkil edir.

Mülki hüququn tətbiqi sferası çox genişdir. O, yalnız əmtəə-pul münasibətlərini deyil, həm də mülkiyyət münasibətlərini, dövryyə iştirakçılarının alqı-satqı, əmlak kirayəsi, borc, podrat, habelə komissiya, tapşırıq, saxlama və s. bu kimi müqavilə

münasibətlərini nizama salır. Bura, həmçinin, vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi, əsassız varlanma nəticəsində əldə edilənlərin qaytarılması, əqli mülkiyyət, vərəsəliklə bağlı münasibətlər də aiddir.

İctimai münasibətlərin mülki-hüquqi tənziminin özünəməxsus metodu var.

İctimai münasibətləri mülki-hüquqi tənzimetmə metodu dedikdə, mülki münasibətləri tənzim edən normalarda nəzərdə tutulan forma, üsul və fəndlərin məcmusu başa düşülür. Mülki hüququn (predmeti də daxil olmaqla) digər hüquq sahələrindən fərqləndirilməsi məhz bu metodun aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir:

- 1) Tərəflərin bərabərliyi;
- 2) Tərəflərin münasibətin məzmununu müəyyən edən sərbəstliyi (dispozitivliyi);
- 3) Tərəflərin təşəbbüskarlığı;
- 4) Münasibətlərin bir qayda olaraq iddia qaydasında müdafiəsi;
- 5) Tərəflərin əmlak məsuliyyəti.

18.Mülki qanunvericilik

Mülki hüquq normalarının, vahidliyi və differensiasiyası nəzərə alınmaqla qruplaşdırılması öz ifadəsini mülki hüququn mənbələri hesab edilən müxtəlif hüquqi normativ aktlarda tapır. Özündə əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzim edən, mülki hüquq normalarını əks etdirən aktların məcmusuna mülki qanunvericilik deyilir. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanır və Mülki Məcəllədən, digər qanunlardan və onların əsasında qəbul edilən, mülki hüquq normalarını müəyyənləşdirən başqa normativ-hüquqi aktlardan ibarətdir.

Mülki qanunvericilik mülki hüquq münasibətləri subyektlərinin hüquqi vəziyyətini, mülkiyyət hüququnun və başqa əmlak hüquqlarının əmələ gəlməsi əsaslarını və həyata keçirilməsi qaydasını müəyyənləşdirir, müqavilə və digər öhdəlik münasibətlərini, habelə sair əmlak münasibətlərini və onlarla bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir.

Mülki hüququn mənbələri içərisində ən mühüm və əsas yeri Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyası tutur. Konstitusiyada mülkiyyət və onun formaları, vətəndaşların mülkiyyət və əqli mülkiyyət hüququ, şəxsi və mənzil toxunulmazlığı, sağlamlığın qorunması, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi, azad sahibkarlıq, zərərin ödənilməsini tələb etmək və s. hüquqları, həmçinin, onların həyata keçirilməsi təminatlarını müəyyən edən məsələlər öz əksini tapmışdır.

Konstitusiyadan sonra mülki hüququn mənbələri içərisində Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş Mülki Məcəlləsi başlıca yer tutur. 74 fəsildən və 1325 maddədən ibarət olan bu Məcəllənin ümumi hissəsində (1-566-cı maddələr) mülki hüququn ümumi və prinsipial müddəaları təsbit olunmuş, xüsusi hissədə (567-1325-ci maddələr) isə öhdəlik hüququnun bütün növləri müvafiq ardıcılıqla verilmiş, vərəsəlik hüququnun ümumi və xüsusi hissəsini tənzim edən normalar sistemləşdirilmişdir.

19.Mülki hüquq münasibətlərinin anlayışı

Müxtəlif səpkili normativ aktlarda təsbit olunan mülki hüquq normalalarının tənzim etdiyi əmlak və şəxsi qeyri - əmlak xarakterli ictimai münasibətlər mülki hüququn predmetini təşkil edir. İctimai münasibətlərin mülki-hüquqi tənzimə mexanizminin açılmasında mülki hüquq münasibətlərinin anlayışı mühüm rol oynayır.

İctimai münasibətlərin mülki hüquq normaları ilə tənzim edilməsi nəticəsində onlar hüquqi forma əldə edir və mülki hüquq münasibətləri təşəkkül tapır. Mülki hüququn predmetinə həm əmlak, həm də şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri daxildir. Əmlak münasibətlərinin mülki hüquqla tənzim edilməsi nəticəsində mülki əmlak hüquq münasibətləri əmələ gəlir. Şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri də, bu münasibətlərin mülki hüquq normaları ilə nizama salınması nəticəsində formalaşır.

Mülki hüquq normaları ilə nizama salınan ictimai münasibətlərə mülki hüquq münasibətləri deyilir. Eyni anlayış şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri üçün də xasdır. Hüquqi tənzimə hər hansı bir yeni ictimai münasibətin əmələ gəlməsinə deyil, mülki hüquq münasibətlərinin növlərindən biri olan və artıq mövcud olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinə müəyyən forma verməsinə səbəb olur.

Mülki hüquq münasibətlərini digər ictimai münasibətlərdən fərqləndirən bir sıra spesifik xüsusiyyətlər vardır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Mülki hüquq münasibətlərinin subyekt çoxluğunun olması və bu subyektlərin bir-birinə qarşı münasibətdə bərabər olması;
- 2) Mülki hüquq münasibəti subyektlərinin münasibətin məzmununu müəyyən etməkdə sərbəstliyi;
- 3) Mülki hüquq münasibətlərinin obyekt çoxluğunun olması;
- 4) Mülki hüquq münasibətlərinin əmələgəlmə əsaslarının müxtəlifliyi;
- 5) Mülki hüquq münasibətlərinin pozulması nəticəsində məsuliyyətin əmlak xarakteri daşması;
- 6) Mülki hüquq münasibətlərinin müdafiəsinin bir qayda olaraq iddia qaydasında olması.

Beləliklə, bütün bu xüsusiyyətləri ümumiləşdirməklə mülki hüquq münasibətlərinə belə bir geniş anlayış vermək olar: subyektləri bir-biri ilə qarşılıqlı hüquq və vəzifələrlə əlaqədar olan, subyektlərin bərabərliyinə, sərbəstliyinə və məsuliyyətinə əsaslanan, pozularkən bir qayda olaraq iddia qaydasında müdafiə olunan, əmtəə-pul formasında olan əmlak münasibətləri və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin məcmusuna mülki hüquq münasibətləri deyilir.

20. Mülki hüquq münasibətlərinin əmələgəlməsi, dəyişdirilməsi və xitamının əsasları

Mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi (dəyişməsi, xitamı) əsasını hüquqi faktlar təşkil edir. Hüquqi faktlar dedikdə, hüquq normasında nəzərdə tutulan və hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və xitam edilməsinə səbəb olan həyati hallar başa düşülür. Lakin faktların hamısı deyil, yalnız müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olan hüquqi əhəmiyyətli faktlar hüquqi faktdır.

Hüquqi faktlar üçün üç əsas hal xarakterikdir:

- 1) hüquqi fakt - bizim şüurumuzdan, düşüncəmizdən asılı olmayan real gerçəklikdir;
- 2) hüquqi fakt - mülki hüquq normalarında nəzərdə tutulur. Məhz bu normalar onun hüquqi əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirir;
- 3) hüquqi fakt - hansı faktların mülki hüquq normaları əsasında müəyyən

nəticəyə gəlməsini müəyyən edir.

Hüquqi nəticəyə səbəb olan hüquqi faktlar üç dərəcəyə (kateqoriyaya) bölünür:

1. Hüquq yaradan hüquqi faktlar;
2. Hüquq dəyişən hüquqi faktlar;
3. Xitamverici hüquqi faktlar.

Hüquq yaradan hüquqi faktlar mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb olur. Buna alqı-satqı müqaviləsini misal göstərmək olar. Burada, alıcıda aldığı əşyaya mülkiyyət hüququ yaranır. Adətən, hüquq yaradan hüquqi faktlarda subyektə hüquq ilk dəfə verilir.

Hüquq dəyişən faktlar o hüquqi faktlara deyilir ki, burada fakt mütləq hüquq münasibətlərinin dəyişməsinə səbəb olur. Bu cür faktlara borcun tələb edilməsinin güzəşti və ya başqa şəxsə keçirilməsini misal göstərmək olar.

Xitamverici hüquqi faktlar elə faktlardır ki, burada mövcud hüquq normaları əsasında mülki hüquq münasibətlərinə xitam verilir. Mülki hüquq münasibətlərinə xitam verilməsi şəraitdən asılı olaraq müxtəlif cür olur. Məsələn, mülkiyyət hüququ olan obyektin məhvi, sıradan çıxması, hüquq münasibətlərinə girən iştirakçılardan birinin ölməsi, borclunun borcu ödəməsi və s.

21.Mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri

Mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçılarına bu münasibətlərin subyektləri deyilir. Mülki hüquq münasibətlərinin subyektlərinə fiziki şəxslər, hüquqi şəxslər, dövlət və inzibati-ərazi qurumları daxildir. İstənilən ictimai münasibət kimi mülki hüquq münasibətləri də insanlar arasında əmələ gəlir. İnsanlar bu hüquq münasibətlərində həm ayrıca fərd, həm də mütəşəkkil kollektivlər şəklində çıxış edirlər. Mülki qanunvericilikdə bu ayrıca fərdlər fiziki şəxs adlandırılır.

Mülki hüquq münasibətlərinin subyektə təkcə fiziki şəxslər deyil, həm də təşkilatlar, idarə və müəssisələr ola bilər. Mülki qanunvericilikdə idarə, müəssisə və təşkilatları fiziki şəxsdən fərqli olaraq hüquqi şəxs adlandırırlar. Hüquqi şəxs, qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış elə bir qurumdur ki, mülkiyyətində ayrıca əmlakı vardır, öz öhdəlikləri üçün bu əmlakla cavabdehdir, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malikdir.

Hüquq subyektliyi - şəxsin (subyektin) hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olması üçün onun sosial-hüquqi imkanını əks etdirir. Hüquq subyektliyinin yaranması, dəyişməsi və xitamı təkcə insanın anadan olması, inkişafı və ölümü faktı ilə deyil, həm də sosial şəraitin müəyyən kompleksi ilə əlaqədardır. Şəxsin hüquq subyektliyinə malik olması üçün maddi və hüquqi təminat lazımdır.

Hüquq subyektliyi, hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinin məcmusunu təşkil edir. Hüquq qabiliyyəti dedikdə, subyektin mülki hüquqlara malik olmaq və mülki hüquq vəzifələri daşımaq qabiliyyəti başa düşülür. Fəaliyyət qabiliyyəti isə subyektin öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək və həyata keçirmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq və icra etmək qabiliyyətidir. Mülki hüquq subyektliyi mülki hüquq

münasibətlərinin müxtəlif iştirakçıları üçün eyni deyildir. Vətəndaşlarda bu ümumi, hüquqi şəxslərdə xüsusi, dövlət üçün isə universal xarakter daşıyır.

22. Fiziki şəxslər mülki hüququn subyeti kimi

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 24 - 42-ci maddələrində mülki hüquq münasibətlərinin subyektlərindən biri olan fiziki şəxslərdən bəhs edilir. Fiziki şəxslər dedikdə, təkcə respublika vətəndaşları deyil, həm də Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də başa düşülür. Respublikamızda mülki hüquq qabiliyyətinin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu hüquq qabiliyyəti bütün fiziki şəxslər üçün eyni dərəcədə tanınır və real surətdə təmin edilir.

Fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti onun doğulduğu an əmələ gəlir və ölümü ilə xətm edilir. Bəzi normalar hələ doğulmamış uşağın hüquqlarının qorunduğunu nəzərdə tutur. Belə ki, Mülki Məcəllənin 25.3-cü maddəsinə əsasən, vərəsə olmaq hüququ maya bağlandığı andan əmələ gəlir, bu hüququn həyata keçirilməsi isə yalnız doğumdan sonra mümkündür. Fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa xüsusi mülkiyyətdə əmlaka malik olmaq, yaşayış yeri seçmək, elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərlərinin, kəşflərin, ixtiraların, səmərələşdirici təkliflərin müəllifi olmaq, ümumiyyətlə respublika ərazisində istədiyi kimi hərəkət etmək və s. hallar daxildir.

Respublika qanunvericiliyinə uyğun olaraq fiziki şəxslərin hüquq qabiliyyətindən məhrum edilməsi yolverilməzdir.

Fiziki şəxslərin mülki hüququn subyektı sifətində çıxış etməsi üçün mülki hüquq qabiliyyəti ilə yanaşı, fəaliyyət qabiliyyətinə də malik olması vacibdir. Fəaliyyət qabiliyyətinin olub-olmaması hüquq qabiliyyətinin məzmununa təsir göstərmir. Məsələn, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxs hüquq qabiliyyətini tam saxlayır.

23. Hüquqi şəxslər mülki hüququn subyektı kimi

Mülki hüquq münasibətlərinin subyektı təkcə fiziki şəxslər deyil, həm də təşkilatlar, idarə və müəssisələr ola bilər. Mülki qanunvericilikdə idarə, müəssisə və təşkilatları fiziki şəxsdən fərqli olaraq, hüquqi şəxs adlandırırlar. Hüquqi şəxsin anlayışı Mülki Məcəllənin 43.1-ci maddəsində verilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, hüquqi şəxs, qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış elə bir qurumdur ki, mülkiyyətində ayrıca əmlakı vardır, öz öhdəlikləri üçün bu əmlakla cavabdehdir, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malikdir. Göründüyü kimi, hər bir qurum deyil, yalnız aşağıdakı əlamətlərə malik olanlar hüquqi şəxs hesab olunurlar:

1. Təşkilati vahidlik.

Bu o deməkdir ki, hüquqi şəxs tam, vahid təşkilat qismində təşkil edilir. Hüquqi şəxsin təşkilat vahidliyinə malik olması onun nizamnamə və ya əsasnaməsi ilə müəyyən olunur.

2. Ayrıca əmlaka malik olma.

Əgər təşkilati vahidlik çoxlu şəxslərin vahid bir kollektiv halında birləşməsi üçün vacibdirsə, onda əmlak ayrılığı da bu birliyin fəaliyyətinin maddi bazasını əmələ gətirir.

3. Müstəqil əmlak məsuliyyəti.

Ümumi qaydaya görə hüquqi şəxsin əmlakının mülkiyyətçiləri və yaxud iştirakçıları onun öhdəliklərinə görə cavab vermirlər, eyni zamanda hüquqi şəxslər də

onların öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Başqa sözlə, hər hansı bir hüquqi şəxs öz öhdəliklərinə görə müstəqil surətdə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır.

4. Mülki dövriyyədə öz adından çıxış etməsi.

Hüquqi şəxsin mülki dövriyyədə öz adından çıxış etməsi özünü onda göstərir ki, o, öz adından mülki hüquqlar əldə edə və həyata keçirə, habelə vəzifələr daşıya bilər, məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh kimi çıxış edə bilər.

24. Dövlət mülki hüququn subyekti kimi

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəllənin 43-cü maddəsinin 3-cü və 4-cü bəndlərinə əsasən, Azərbaycan Respublikası və bələdiyyələr mülki hüquq münasibətlərində eynilə digər hüquqi şəxslər kimi iştirak edirlər. Bu hallarda onların səlahiyyətlərini onların hüquqi şəxslər olmayan orqanları həyata keçirirlər.

Dövlət mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı kimi hüquq subyektiyinə, yəni hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malikdir. Lakin digər subyektlərdən fərqli olaraq bu hüquq qabiliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu, onunla izah olunur ki, dövlət ümumi hüququn əsas subyekti olmaqla hakimiyyətin daşıyıcısıdır. Bu xüsusiyyət dövlətin mövcud suverenliyində ifadə olunur.

Suverenlik daxili və xarici ifadəyə malikdir. Öz ərazisi hüddudlarında dövlət ən ali hakimiyyəti təcəssüm etdirir. Heç kəs dövlətin daxili işlərinə qarışa bilməz.

Dövlətin suverenlik xüsusiyyəti onu mülki hüququn xüsusi subyektinə çevirir. Bu mənada:

- dövlət özü mülki hüququn digər bütün subyektləri üçün məcburi olan qanunlar qəbul edir;
- dövlət digər tərəfin iradəsindən asılı olmayaraq mülki hüquq münasibətləri əmələ gətirən inzibati aktlar qəbul edir;
- dövlət bərabərlik əsasında qurulan mülki hüquq münasibətlərində iştirak etdikdə belə, hakimiyyət funksiyasını saxlayır;
- dövlət immunitətdən istifadə edir.

25. Əqdlərin anlayışı

Əqdlər hüquqi faktların ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Əqd mülki hüquq münasibətinin əmələ gəlməsinə, dəyişdirilməsinə və ya xitamına yönəldilmiş birtərəfli, ikitərəfli və ya çoxtərəfli iradə ifadəsidir. Əqdlər aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- 1) əqd həmişə iradəvi akt olub, adamların hərəkətlərini ehtiva edir;
- 2) əqd hüquqa uyğun hərəkətdir;
- 3) əqd xüsusi olaraq mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə və xitamına yönələn hərəkətdir;
- 4) əqd müəyyən hüquqi nəticələr əmələ gətirən hərəkətdir.

Hər bir əqd iradəvi akt kimi bir sıra psixoloji amillərlə bağlıdır. Əqdin bağlanması üçün hər şeydən əvvəl tərəflərin arzusu, istəyi olmalıdır. Mülki hüquqda bu, daxili iradə adlanır. Lakin təkcə daxili iradənin mövcudluğu əqdin bağlanması üçün kifayət deyildir. Bunun üçün həm də daxili iradənin digər şəxslərə bildirilməsi, elan olunması lazımdır. Buna, iradə ifadəsi deyilir. Demək, əqd həm subyektiv elementi - iradəni, həm də obyektiv elementi - iradə ifadəsini özündə birləşdirir. Hüquqi nəticələr iradə ifadəsi ilə bağlıdır. Onun sayəsində əqdlərə aydınlıq və dəqiqlik gətirilir.

26.İddia müddəti

Mülki hüquqda müddətlərin xüsusi qrupunu mülki hüquqların müdafiəsi müddətləri təşkil edir. Mülki hüquqların müdafiəsi müddəti dedikdə elə müddət başa düşülür ki, həmin müddət ərzində hüququ pozulmuş şəxs öz hüquqlarının müdafiəsini və yaxud məcburi qaydada həyata keçirilməsini tələb edə bilər. Pozulmuş mülki hüquqların müdafiəsinin əsas vasitəsinə iddialar təşkil etdiyinə görə, göstərilən müddətləri də iddia müddətləri adlandırırlar.

Hüququ pozulmuş şəxsin iddiası üzrə onun hüquqlarını müdafiə etmək üçün müəyyən olunmuş müddətə iddia müddəti deyilir. İddia müddəti qanunla elə hallar üçün müəyyən edilmişdir ki, həmin hallarda konkret şəxsə məxsus olan maddi hüquq pozulur və bu hüququn müdafiəsi üçün hüququ pozmuş şəxsə məcbureddici tədbirlərin tətbiq edilməsi lazımdır. Məcburetmə tədbirləri qanunla mülki hüquqların müdafiəsi üçün səlahiyyəti olan orqanlar (məhkəmə və s.) tərəfindən tətbiq edilir. Maraqlı tərəfin tələbi üzrə məcburetmə tədbirlərinin tətbiqinə həmişə deyil, yalnız iddia müddəti hüddudları daxilində yol verilir.

Pozulmuş subyektiv mülki hüquqların məcburi həyata keçirilməsi imkanını maddi mənada iddia hüququ, bu hüquqların müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququ isə prosessual mənada iddia hüququ adlanır. İddia müddətinin ötürülməsi məhkəməyə iddia ilə müraciət etmək hüququnu aradan qaldırmır. Subyektiv mülki hüququn pozulmasından nə qədər vaxt keçərsə keçsin, maraqlı şəxs istənilən vaxt iddia qaldıra bilər. İddia müddətinin keçməsindən asılı olmayaraq, pozulmuş hüququn müdafiə edilməsinə dair tələb baxılmaq üçün məhkəmə tərəfindən qəbul edilir. Beləliklə, hətta maddi mənada iddia hüququ aradan qalxsə belə, prosessual mənada iddia hüququ saxlanılır.

Mövzu 5

27.Mülkiyyət hüququnun anlayışı

Mülkiyyət insanın əşyaya münasibəti deməkdir. Belə ki, mülkiyyətçi öz əşyası ilə bağlı digər, kənar şəxslərlə də münasibətdə olur. Buna görə də mülkiyyət təkcə insanın əşyaya münasibətində deyil, həmin əşya barəsində insanlar arasındakı münasibətlərdə özünü göstərir.

Mülkiyyət maddi və iradəvi məzmununa malik olan ictimai münasibətdir və əmlak münasibətlərində başlıca yer tutur. Lakin bu, mülkiyyətin xarakteri üçün kifayət hesab oluna bilməz. Bunun üçün mülkiyyətçinin ona mənsub əmlaka hər hansı bir konkret formada ifadə oluna bilən iradəvi aktını göstərməsi lazımdır. Mülkiyyətçinin iradəsi ona mənsub əmlaka sahiblik, istifadə və sərəncamda ifadə olunur.

AR Mülki Məcəlləsinin 152.1-ci maddəsinə əsasən Mülkiyyət hüququ—subyektin ona mənsub əmlaka (əşyaya) öz istədiyi kimi sahib olmaq, ondan istifadə etmək və ona dair sərəncam vermək üzrə dövlət tərəfindən tanınan və qorunan hüququdur.

Sahiblik hüququ - əmlaka (əşyaya) faktik sahibliyi həyata keçirməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanındır.

İstifadə hüququ - əmlakdan (əşyadan) onun faydalı təbii xassələrini hasil etməyin, habelə ondan fayda götürməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanındır. İstifadədən fayda gəlir, artım, bəhər, törəmə şəklində və başqa formalarda ola bilər.

Sərəncam hüququ - əmlakın (əşyanın) hüquqi müqəddəratını təyin etməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanındır.

Mülkiyyətçi qanunvericiliklə və ya başqa şəkildə, o cümlədən müqavilə məhdudiyyətləri ilə müəyyənləşdirilmiş hədlərdə əmlaka (əşyaya) sərbəst surətdə sahib ola bilər, ondan istifadə edə bilər və ona dair sərəncam verə bilər, həmin əmlaka başqa şəxslərin sahibliyinə yol verməyə bilər, ona mənsub əmlak barəsində öz mülahizəsi ilə istənilən hərəkətləri edə bilər, bir şərtlə ki, həmin hərəkətlər qonşuların və ya üçüncü şəxslərin hüquqlarını pozmasın, yaxud hüquqdan sui-istifadə olmasın.

28.Dövlət mülkiyyət hüququ

İnkişaf etmiş ölkələrdə istehsal fondları strukturunda dövlət mülkiyyəti mühüm çəkiyə malikdir. Əhalinin minimum yaşayışını təmin etmək, aztəminatlı ailələrin həyat səviyyəsini qaldırmaq tədbirləri, təqaüdcülərin, tələbələrin və əhalinin sair imkansız təbəqələrinin sosial müdafiəsi məsələlərini dövlət həll etməlidir. Bunun üçün isə dövlət müvafiq maddi-texniki və maliyyə bazasına malik olmalıdır.

Əldə olunmuş təcrübə göstərir ki, cəmiyyətin normal inkişafı yalnız müxtəlif mülkiyyət formalarının sağlam rəqabəti, hər birinin özünün həyat qabiliyyətini əmək və kapitalın qovuşduğu yerdə göstərməklə mümkündür.

Mülki Məcəllənin 155.1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasına mülkiyyət hüququ ilə mənsub olan əmlak dövlət mülkiyyətidir. Dövlət mülkiyyət hüququ dedikdə, dövlətin mənsub olduğu əmlak üzərində qanunla müəyyən edilmiş çərçivədə sahiblik, istifadə və sərəncam vermək hüququ başa düşülür. Başqa subyektiv hüquqlar kimi dövlət mülkiyyət hüququ da müəyyən hüquq münasibəti çərçivəsində yaranır, bu və ya digər maddi dəyərlərin idarəçiliyi sahəsində konkret səlahiyyətləri xarakterizə edir.

Dövlət mülkiyyəti ümumdövriyyə xarakteri daşıyır. Dövlət başqa mülkiyyətçilərin malik olmadığı mülkiyyət obyektlərini əldə edə bilər və əldə edir.

Azərbaycan Respublikası onun ərazisinə bitişik Xəzər dənizi iqtisadi zonasının ehtiyatlarına beynəlxalq hüquqla təsdiq edilmiş hədlərdə sahiblik, onlardan istifadə və onların barəsində sərəncam hüququna malikdir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan bütün təsərrüfat sahələrinin müəssisələri, energetika, nəqliyyat və rabitə şəbəkələri (sistemləri), dövlət mənzil fondu, dövlət idarələrinin əmlakı, mədəni sərvətlər və tarix abidələri, infrastruktur obyektləri, o cümlədən kurort-turist təyinatlı obyektlər, dövlətin vəsaiti hesabına yaradılmış digər əsas fondlar, dövlət bankları, maliyyə və kredit ehtiyatları, qiymətli kağızlar və suveren dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran vəzifələri həyata keçirmək üçün lazım olan digər əmlak Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətinə aiddir.

29. Xüsusi mülkiyyət hüququ

Respublikamızda mülkiyyət hüququnun mühüm formalarından biri də xüsusi mülkiyyət hüququdur. Xüsusi mülkiyyət hüququ istehsal vasitələrinə, qeyri-istehsal təyinatlı predmetlərə və sərvətlərə, pul vəsaitinə və qiymətli kağızlara, onlardan istifadə olunmasının nəticələrinə sahiblik, onlardan istifadə və onların barəsində sərəncam sahəsində ayrı-ayrı şəxslərin qanunla qorunan hüquqlarının məcmusudur.

Respublika qanunvericiliyinə müvafiq olaraq xüsusi mülkiyyət hüququ öz növbəsində vətəndaşların və hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüququna bölünür.

Xüsusi mülkiyyətin bir növündən başqa növünə keçmək üçün qanun heç bir məhdudiyyət qoymur, əksinə, daha çox iqtisadi və sosial effekt verən sahəyə əməyin və kapitalın cəlb edilməsi dövlət tərəfindən həvəsləndirilir.

Vətəndaşların xüsusi mülkiyyət hüququ maddi nemətlərin fərdi mənsubiyyətini təsbit edən hüquqi institutdur.

Xüsusi mülkiyyət hüququnun anlayışını mülkiyyətçinin əmlak və ondan istifadə olunmasının nəticələri üzərində öz mülahizəsinə görə sahiblik, istifadə və onlar barəsində sərəncam səlahiyyətləri təşkil edir. Onlardan hər biri mülkiyyətçiyə üçüncü şəxslərlə hüquq münasibətlərində konkret imkanları təmin edir.

Lakin xüsusi mülkiyyət hüququnun anlayış tutumu nə qədər böyük olsa da onun öz sərhədləri vardır. Bu, mülki-hüquqi tənzimetmənin yol verilən və sərbəstlik prinsiplərindən irəli gəlir.

Birinci prinsip o deməkdir ki, vətəndaş mülkiyyət hüququnu həyata keçirərkən qanunla qadağan olunmayan hər şeyə yol verilir.

Sərbəstlik prinsipi isə vətəndaşın mülkiyyət hüququnu həyata keçirməsi və ya keçirməməsini öz mülahizəsinə görə həll etməsi, hüququn həyata keçirilməsi məqsədini və vasitələrini özünün seçməsi deməkdir.

Subyektiv mülkiyyət hüququnun, onun həyata keçirilməsinin məqsəd və vasitələrinin sərhədlərinin genişləndirilməsi, heç də hər şeyə yol verilməsi demək deyildir.

30.Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin və törəmə üsulları qüvvədə olan qanunvericiliklə birbaşa olaraq təsbit edilməmişdir. Lakin bu üsullar qanunun təfsirində öz əksini tapır.

İlkin üsulla mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi o deməkdir ki, əşya üzərində mülkiyyət hüququ əvvəllər heç kəsə məxsus olmamışdır və ilk dəfə əldə edilir.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsuluna aşağıdakılar aid edilir: yeni hazırlanmış əşya üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi; emal; yığılması hamıya müyəssər olan əmlakın mülkiyyətə götürülməsi; sahibsiz əmlak üzərində mülkiyyət hüququ; tapıntı; nəzarətsiz heyvanlar; dəfinə; əldə etmə müddəti; özbaşına (icazəsiz) tikilmiş tikililər üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və s.

Mülkiyyət hüququnun törəmə üsulla əldə edilməsinə aiddir: milliləşdirmə; özəlləşdirmə; hüquqi şəxsin ləğvi və yenidən təşkili zamanı onun əmlakına mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi; rekvizisiya və müsadirə; vərəsəlik hüququ əsasında mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və s.

31.Mülkiyyət hüququnun itirilməsi

Mülki qanunvericiliyə əsasən, mülkiyyət hüququnun itirilməsinin (xitamının) aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. Daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyat yazısının ləğv edilməsi, habelə daşınmaz əmlakın tamamilə məhv olması;

2. Daşınar əşyanın mülkiyyətçisinin mülkiyyət hüququndan imtina etməsi, əşyanın məhv olması və ya sonralar hər hansı başqa şəxsin bu əşyaya mülkiyyət hüququnu əldə etməsi;

3. Öhdəliklər üzrə tutmanın əmlaka yönəldilməsi;
4. Qanuna görə həmin şəxsə mənsub ola bilməyən əmlakın özgəninkiləşdirilməsi;
5. Sahənin alınması ilə əlaqədar daşınmaz əmlakın özgəninkiləşdirilməsi;
6. Təsərrüfatsızcasına saxlanan mədəni sərvətlərin satın alınması;
7. Rekvizisiya;
8. Müsadirə.

32.Rekvizisiya və müsadirənin anlayışı

Rekvizisiya və müsadirə də mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsullarındandır.

Hüquq pozuntusu üçün sanksiya olaraq dövlət tərəfindən əmlakın məcburi, dəyəri ödənilmədən alınmasına müsadirə deyilir. Belə hallarda dövlət həmin əmlaka görə mülkiyyətçinin öhdəliklərindən ötrü cavabdeh deyildir.

Cinayət hüququ müsadirəyə tamah məqsədilə edilmiş ağır və xüsusilə ağır cinayətlərdə əlavə cəza növü kimi baxır. Müsadirə yalnız məhkəmə tərəfindən və qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda tətbiq olunur. Müsadirə müqəssirin həyatı üçün zəruri olan və onun himayəsində olanın əmlakına yönəldilə bilməz. Belə əmlakın siyahısı qanunvericiliklə müəyyən olunur.

Mülki-hüquqi müsadirə sanksiya kimi etibarsız əqdlər zamanı da tətbiq edilir.

Mülkiyyətçidən dövlət mənafeyi və ya ictimai mənafe üçün (təbii fəlakətlər, texnoloji qəzalar, epidemiyalar və s.) dəyəri ödənilməklə əmlakın dövlət tərəfindən alınması həcz və yaxud rekvizisiya adlanır.

Rekvizisiya aşağıdakı cəhətlərinə görə müsadirədən fərqlənir:

1. Rekvizisiyada əmlakın dövlət mülkiyyətinə keçməsi, ancaq dəyəri ödənilməklə mümkündür;

2. Əmlakın dövlət mülkiyyətinə qatılmamaqla müəyyən müddətdə alınması. Məsələn, təbii fəlakət zamanı yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları əhaliyə məxsus olan nəqliyyat vasitələrindən istifadənin vacibliyi haqqında qərar çıxara bilər.

3. Rekvizisiyada əmlakın alınması hüquq pozuntusuna görə deyil, dövlət və ictimai maraqların təmini məqsədilə həyata keçirilir.

Əmlakı üzərində qanunsuz rekvizisiya və müsadirəyə məruz qalmış şəxs ona dəymiş zərərin dövlət hesabına ödənilməsi barədə məhkəmədə iddia ilə çıxış edə bilər.

33.Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi

Mülkiyyət hüququnun və digər əşya hüquqlarının müdafiəsi dedikdə, bu hüquqların pozulmasının aradan qaldırılmasına, mülkiyyətçinin pozulmuş hüquqlarının bərpasına və onun hüquqlarının müdafiəsinə yönəldilmiş, mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan vasitələrin məcmusu başa düşülməlidir.

Mülkiyyət hüququnun müdafiə olunmasının mülki-hüquqi vasitələrindən biri kimi başqasının qanunsuz sahib olduğu əmlakın mülkiyyətçi tərəfindən tələb edilməsi - **vindikasiya iddiasını** göstərmək olar.

Başqasının qanunsuz sahib olduğu əmlakı tələb etmək hüququ ilə yanaşı, pozulmuş hüquqlar sahiblikdən məhrum edilmə ilə əlaqədar olmadıqda da mülkiyyətçi özünün bütün pozulmuş hüquqlarının müdafiə edilməsini tələb edə bilər. Belə bir hüquq **neqator iddia** ilə təmin olunur (lat *actio neqatoria* - inkar etmə iddiası). Neqator iddia dedikdə, mülkiyyətçinin ona məxsus olan əmlakdan istifadə və onun üzərində sərəncam

səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə mane olan pozuntuların aradan qaldırılması haqqında üçüncü şəxsə qarşı müqavilədən kənar tələbi başa düşülür.

34. Vindikasiya iddiası

Mülkiyyət hüququnun müdafiə olunmasının mülki-hüquqi vasitələrindən biri kimi başqasının qanunsuz sahib olduğu əmlakın mülkiyyətçi tərəfindən tələb edilməsi - **vindikasiya iddiasını** göstərmək olar.

Vindikasiya iddiası dedikdə (lat. *Vim dicere* - güc tətbiq etmək haqqında xəbərdarlıq etmə) əmlakın, ona sahiblik etməyən mülkiyyətçinin faktiki sahiblik edəndən, naturada qaytarılması haqqında müqavilədən kənar tələbi başa düşülür.

Vindikasiya iddiasına əmlaka sahibliyini itirmiş mülkiyyətçi malikdir. Bununla yanaşı olaraq, vindikasiya tələbi mülkiyyətçi olmasa da qanuna və müqaviləyə əsasən, əmlaka sahiblik edəndə də məxsus ola bilər. Adətən əmlaka titul sahibliyi edən belə şəxslər kirayəçi, komisionçu, podratçı və s. qismində çıxış edə bilərlər. Burada əmlakı başqasının qanunsuz sahibliyindən mülkiyyətçi deyil, əmlaka müvəqqəti sahib olan şəxs tələb edir. Əmlakın mülkiyyətçi tərəfindən deyil, müvəqqəti sahib tərəfindən geri tələb edilməsi üçün şəxs qanuna və ya müqaviləyə əsasən, əmlakın müvəqqəti sahibi olmasını sübut etməlidir. Bu zaman həmin şəxs tərəfindən istər vindikasiya, istərsə də neqator iddia verildikdə bu cür iddia, həm onun, həm də mülkiyyətçinin mənafeyinə uyğun olur.

Vindikasiya iddiası zamanı cavabdeh qismində vindikasiya prosesində əmlaka qanunsuz sahib olması sübut olunmalı olan şəxs durur.

Qeyd etmək lazımdır ki, vindikasiya iddiası irəli sürən təkcə əmlaka və sahiblik imkanından məhrum olmasını deyil, eyni zamanda bu hüquqi imkanın konkret subyektiv hüquqa əsaslanmasını da sübut etməlidir.

35. Neqator iddia

Başqasının qanunsuz sahib olduğu əmlakı tələb etmək hüququ ilə yanaşı, pozulmuş hüquqlar sahiblikdən məhrum edilmə ilə əlaqədar olmadıqda da mülkiyyətçi özünün bütün pozulmuş hüquqlarının müdafiə edilməsini tələb edə bilər. Belə bir hüquq **neqator iddia** ilə təmin olunur (lat *actio neqatoria* - inkar etmə iddiası). Neqator iddia dedikdə, mülkiyyətçinin ona məxsus olan əmlakdan istifadə və onun üzərində sərəncam səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə mane olan pozuntuların aradan qaldırılması haqqında üçüncü şəxsə qarşı müqavilədən kənar tələbi başa düşülür. Vindikasiya iddiası kimi, neqator iddia da mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin əşya-hüquqi vasitələrindəndir. Neqator iddia mübahisə doğuran əşyaya görə mülkiyyətçi və üçüncü şəxslər öhdəlik və sair münasibətlərdə olmadıqda və baş vermiş hüquq pozuntusu subyektiv mülkiyyət hüququnun xitamına səbəb olmadıqda irəli sürülür.

Neqator iddia irəli sürmək hüququna mülkiyyətçi, habelə titul sahibi əmlaka sahib olduqda, lakin ondan istifadə və onun üzərində sərəncam imkanlarından məhrum olduqda malik olur.

Mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə özünün qanunazidd hərəkətləri ilə mane olan şəxs cavabdeh qismindədir.

Neqator iddianın predmeti sahiblikdən məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan pozuntunun aradan qaldırılmasına yönələn iddiaçının tələbidir. Əksər hallarda üçüncü

şəxs özünün qanuna zidd hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi ilə mülkiyyətçiyə əmlakdan istifadə səlahiyyətlərini həyata keçirməyə maneə törədir. Məsələn, qonşu tərəfindən torpaq sahəsinin qanunsuz çəpərlənməsi aparılan tikintiyə mane ola bilər və ya bilavasitə tikinti anbarlarına yaxın ağacların əkilməsi və s.

Mövzu 6

36. Əmək hüququnun anlayışı

Əmək hüququ - milli hüququn aparıcı sahələrindən biridir. O, mülkiyyətin və təsərrüfatçılığın formalarından asılı olmayaraq işçilərlə işəgötürən arasındakı müddətli əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Özünün Konstitusiyaya hüququ olan əmək hüququnu həyata keçirən hər bir vətəndaş əmək müqaviləsini bağladığı andan əmək hüquq münasibətlərinə daxil olur.

Əmək hüququnun predmetini təşkil edən münasibətlər arasında işçilərlə işəgötürən arasındakı müddətli əmək münasibətləri əsas yer tutur. Əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq bu münasibətlər, işçilərin əməyinin təşkilinə dair müəssisələrdə əmələ gələn iradəvi sosial münasibətləri özündə əks etdirir.

Lakin əmək hüququnun predmeti yalnız müddətli əmək münasibətlərindən ibarət deyildir. Bura əməklə sıx bağlı olan və törəmə adlanan aşağıdakı ictimai münasibətlər də daxildir:

- 1) məşğulluq və işə düzəltmə üzrə münasibətlər;
 - 2) təşkilati-idarəçilik münasibətləri;
 - 3) istehsalatda kadrların peşə hazırlığı və ixtisasının artırılması üzrə münasibətlər;
 - 4) əmək müqaviləsi tərəflərinin bir-birinə vurduqları maddi ziyanın ödənilməsi ilə bağlı münasibətlər;
 - 5) əməyin mühafizəsi və işçilərin sağlamlığı üzrə münasibətlər;
 - 6) əmək mübahisələrinə baxılması üzrə münasibətlər və s.
- Beləliklə, əmək qanunvericiliyi ilə tənzimlənən sosial-ictimai münasibətlərin dairəsini müəyyən etməklə əmək hüququnun aşağıdakı anlayışını vermək olar:

Əmək hüququ milli hüququn müstəqil bir sahəsi olub, işçilərlə işəgötürən arasında yaranan əmək münasibətlərini, habelə onlarla sıx bağlı olan digər törəmə münasibətləri nizama salan hüquq normalarının məcmusudur.

37. Əmək hüququnun mənbələri

Əmək hüquq normalarının təsbit edildiyi normativ hüquqi aktlar əmək hüququnun mənbələri adlanır. Əmək hüququnun mənbələri hər şeydən əvvəl əmək qanunvericiliyinin müəyyən normativ aktlarda ifadəsinin formasıdır. Bu cür normativ aktlarda isə həm əmək hüquq normaları, həm də kompleks hüquq normaları mövcud ola bilər.

Əmək hüququnun mənbələri içərisində əsas yeri Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyası tutur. Konstitusiyaya yüksək hüquqi qüvvəyə malik olub, qanunvericiliyin əsasını təşkil etdiyinə görə bütün qanunlar və digər dövlət orqanlarının aktları onun əsasında və ona müvafiq qaydada qəbul edilir. Burada əməyin hüquqi tənzimlənməsinin başlıca əsas prinsipləri müəyyən edilib. Konstitusiyanın 35-ci (əmək hüququ), 36-cı (tətil hüququ), 37-ci (istirahət hüququ), 38-ci (sosial təminat hüququ), 41-ci (sağlamlığın qorunması hüququ), 59-cu (azad sahibkarlıq hüququ) və s.

maddələrində təsbit edilən bu prinsiplər milli əmək qanunvericiliyimizin əsas mahiyyəti və məzmununu təşkil edir.

Əmək hüququnun mənbələri sistemində konstitusiyadan sonra başlıca yeri Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi tutur (Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 1 fevral tarixli qanunu ilə təsdiq edilmiş və 1999-cu il iyulun 1-dən qüvvəyə mimişdir).

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi respublika ərazisində əmək münasibətlərini nizamlayan hüquq normalarını birləşdirən və sistemləşdirən qanunvericilik aktıdır.

Əmək hüququnun mənbələri içərisində qanunlar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, həmçinin, digər nazirliklərin, baş idarələrin, komitələrin normativ aktları da xüsusi yer tuturlar.

Əmək münasibətlərinin nizama salınmasında lokal normativ aktların - kollektiv müqavilələrinin, müəssisədaxili intizam qaydalarının və s.-nin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

38. Əmək müqaviləsi: anlayışı və tərəfləri

Azərbaycan Respublikasında əmək azaddır. Hər bir vətəndaş əməyə olan qabiliyyətini həyata keçirərkən - fəaliyyət növünü və peşəsini seçməkdə azaddır. Məcburi əməyin qadağan olunması əsas nailiyyətdir. Bu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsində təsbit olunub.

Respublikamızda vətəndaşlar əmək hüquqlarını aşağıdakı formalarda həyata keçirə bilirlər:

- əmək müqaviləsini bağlamaqla;
- seçkili vəzifələrə seçilməklə;
- gənc mütəxəssisləri müvafiq təhsil müəssisələrini bitirdikdən sonra təyinat üzrə işə göndərməklə;
- şəxsi və özəl sahibkarlıq fəaliyyəti ilə.

Vətəndaşların əmək hüquqlarının həyata keçirilməsinin başlıca forması əmək müqaviləsi hesab edilir.

AR əmək qanunvericiliyinə əsasən əmək müqaviləsi (kontraktı) – işəgötürənlə işçi arasında fərdi qaydada bağlanan əmək münasibətlərinin əsas şərtlərini, tərəflərin hüquq və vəzifələrini əks etdirən yazılı müqavilədir.

27 dekabr 2013-cü il tarixli qərara əsasən AR Əmək Məcəlləsinə dəyişikliklər edilmişdir. Bu qərarla əmək müqaviləsi bildirişinin formaları və həmin bildirişin elektron informasiya sistemində (EİS) daxil edilməsi, əmək müqaviləsi bağlandığı, dəyişiklik edildiyi və ya xitam verildiyi halda, əmək müqaviləsi bildirişi və müvafiq Əlavələrdə onların formaları, bildirişlərin və onlara bağlı məlumatların real vaxt rejimində əldə olunması və s. qaydalar əksini tapır. EİS 1 iyul 2014-cü il tarixdən istifadəyə verilmişdir.

Əmək müqaviləsi bildirişi - əmək müqaviləsinin bağlanılmasının, ona dəyişiklik edilməsinin və ya xitam verilməsinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanının elektron informasiya sistemində elektron qaydada qeydiyyatla alınması məqsədi ilə işəgötürən tərəfindən həmin elektron informasiya sistemində daxil edilən elektron sənəddir.

Əmək müqaviləsinin tərəflərindən biri işəgötürən, digəri isə işçidir.

39. Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsaslarını ümumi və əlavə əsaslara təsnifləşdirmək olar.

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin ümumi əsasları Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 68-ci maddəsində öz əksini tapıb. Bu əsaslar aşağıdakılardır:

- a) tərəflərdən birinin təşəbbüsü;
- b) əmək müqaviləsinin müddətinin qurtarması;
- c) əmək şəraitinin şərtlərinin dəyişdirilməsi;
- ç) müəssisənin mülkiyyətçisinin dəyişməsi ilə əlaqədar;
- d) tərəflərin iradəsindən asılı olmayan hallar;
- e) tərəflərin əmək müqaviləsində müəyyən etdiyi hallar.

İşçi bir təqvim ayı qabaqcadan işəgötürəni yazılı ərizəsi ilə xəbərdar etməklə, əmək müqaviləsini ləğv edə bilər.

İşçi, yaşa, əlilliyə görə təqaüdə çıxdıqda, təhsilini davam etdirmək üçün müvafiq təhsil müəssisəsinə daxil olduqda, yeni yaşayış yerinə köçdükdə, başqa işəgötürənlə əmək müqaviləsi bağladıqda və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda ərizəsində göstərdiyi gün əmək müqaviləsi ləğv edilə bilər.

Əgər işçi ilə bağlanmış əmək müqaviləsində onun ləğv edilməsinin sənədləşdirilməsi barədə Əmək Məcəlləsindən fərqli olan başqa qaydalar nəzərdə tutulmayıbsa, onda istər işçi, istərsə işəgötürən tərəfindən və istərsə də tərəflərin iradəsindən asılı olmayan hallarda əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi işəgötürənin əsaslandırılmış əmri ilə rəsmiləşdirilir. Əmək müqaviləsinə xitam verilməsi barədə işəgötürənin əmri (sərəncamı, qərarı) onun tərəfindən imzalanmalı və müəssisənin möhürü ilə təsdiqlənməlidir. Bu əmrin surəti, işçinin əmək kitabçası və işəgötürənin son haqq - hesabı (istifadə edilməmiş əmək məzuniyyətinə görə pul əvəzi, işçiyə ödənilməli əmək haqqı və digər ödəmələr) ilə birlikdə sonuncu iş günü işçiyə verilməlidir.

40 İş vaxtının anlayışı və növləri

İş vaxtı - müddəti qanunla nəzərdə tutulmuş həftəlik və gündəlik iş saatları ərzində işçilərin əmək funksiyasını yerinə yetirməsi üçün müəyyən edilmiş zamandır. Qanunvericilik iş vaxtının 3 növünü müəyyən edir. Birinci növə müəssisədə, idarədə, təşkilatda həftəlik 40 saatlıq iş vaxtını nəzərdə tutan normal iş vaxtı, ikinci növə qısaldılmış iş vaxtı, üçüncü növə natamam iş vaxtı aid edilir. AR ƏM-nin 90-cı maddəsinə müvafiq olaraq, altıgünlük iş həftəsində həftəlik norma 40 saat olduqda gündəlik iş vaxtının müddəti 7 saatdan, həftəlik norma 36 saat olduqda gündəlik iş vaxtının müddəti 6 saatdan və həftəlik norma 24 saat olduqda gündəlik iş vaxtının müddəti 4 saatdan çox ola bilməz.

Qısaldılmış iş vaxtı - işçilərin ayrı-ayrı kateqoriyalarına onların yaşı, səhhəti, əmək şəraiti, əmək funksiyasının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla əmək müqaviləsinin şərtləri ilə müəyyən edilə bilər.

Qısaldılmış iş vaxtının müddəti həftə ərzində 16 yaşadək işçilər üçün 24 saatdan, 16 yaşdan 18 yaşadək işçilər və 1-ci, 2-ci qrup əlil olan işçilər üçün, həmçinin, hamilə və yaşayarmadək uşağı olan qadınlar üçün 36 saatdan artıq ola bilməz.

Əmək şəraiti fiziki, kimyəvi, bioloji və habelə insanın sağlamlığı üçün zərərli olan digər ağır istehsalat amilləri mövcud olduqda, bu vəzifədə çalışan işçilərə 36 saatdan çox olmayan qısaldılmış iş vaxtı müəyyən edilir.

Natamam iş vaxtı - əmək müqaviləsi bağlanarkən, habelə əmək münasibətləri prosesində işçi ilə işəgötürən arasında qarşılıqlı razılıq əsasında müəyyən edilə bilər.

İşçinin səhhəti və fizioloji vəziyyəti (hamiləlik, əlillik) habelə xroniki xəstəliyi olan uşağının və digər ailə üzvünün səhhəti müvafiq tibbi rəyə görə əmək funksiyasının natamam iş vaxtında yerinə yetirilməsini tələb edərsə, habelə 14 yaşına çatmamış, yaxud 16 yaşınadək əlil uşağı olan qadınlara ərizələrilə işəgötürən, natamam iş vaxtı müəyyən etməlidir.

Əmək funksiyasını natamam iş vaxtında yerinə yetirən işçilərin qanunvericiliklə və ya əmək müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş əmək hüquqlarının hər hansı şəkildə məhdudlaşdırılması yolverilməzdir.

İş vaxtından artıq iş - işəgötürənin əmri və işçinin razılığı ilə əmək funksiyasının müəyyən olunmuş iş günü vaxtından artıq müddət ərzində yerinə yetirilməsi sayılır. Bir qayda olaraq, iş vaxtından artıq iş yolverilməzdir.

Təbii fəlakətin, istehsalat qəzasının və digər fəvqəladə hadisələrin qarşısının alınması, onların nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunmaqla işçinin iş vaxtından artıq işlərə cəlb edilməsinə yol verilir.

41. Əmək intizamı

Əmək intizamı dedikdə, əmək münasibətləri iştirakçılarının müəyyən davranış qaydalarının məcmusu başa düşülür. Əmək intizamı normal səmərəli iş üçün lazımı təşkilati və iqtisadi şərtlərin yaradılması ilə təmin edilir.

İşçilər əmək funksiyasını yüksək peşəkarlıq səviyyəsində yerinə yetirməli və müəssisədaxili intizam qaydalarına əməl etməlidirlər. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 182-ci maddəsinə əsasən, müəssisələrdə əmək müqavilələri, habelə bağlanmış kollektiv müqavilələr üzrə tərəflərin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi, əmək qanunvericiliyinin tələblərinin gözlənilməsi və əmək intizamının təmin olunması məqsədilə müəssisə daxili intizam qaydaları qəbul edilə bilər.

Əmək intizamının pozulmasına görə müəssisə, idarə və təşkilatın müdiriyyəti aşağıdakı tənbeh tədbirləri görə bilər:

- a) xəbərdarlıq;
- b) töhmət vermək;
- c) sonuncu xəbərdarlıq verilməklə şiddətli töhmət;
- ç) işdən çıxarma.

Xəbərdarlıq intizam tənbehi sayılmır.

İntizam tənbehi yalnız işçi ilə əmək müqaviləsi bağlamaq səlahiyyətinə malik olan işəgötürən tərəfindən verilə bilər.

İntizam tənbehi verilməmişdən əvvəl işəgötürən, işçidən yazılı izahat tələb edir.

Bir intizam xətasına görə yalnız bir intizam tənbehi verilir. İntizam tənbehi işçiyə, işdə olduğu iş günü ərzində verilə bilər. Məzuniyyətdə, ezamiyyətdə olan, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçiyə bu müddət ərzində intizam tənbehi verilə bilməz.

İntizam tənbehi əməlin aşkarlandığı vaxtdan bir ay müddətində verilə bilər.

İntizam tənbehi verilən gündən altı ay müddətində qüvvədə olur. Bu müddət ərzində işçi yeni bir xata törətməzsə, o, intizam tənbehi almamış hesab olunur.

Mövzu 7

42.Cinayət hüququnun anlayışı və vəzifələri

Cinayət hüququ, hüququn müstəqil bir sahəsi olub, xüsusiyyətləri özünün predmet və metodu ilə müəyyən edilir. Cinayət hüququnun tənzim edilməsinin predmetini yalnız cinayətin baş verməsi ilə əlaqədar olan ictimai münasibətlər təşkil edir. Cinayət hüquq pozuntusunun subyektı kimi cinayət törətmiş şəxslər və hüquq tətbiqedicı orqanlar şəxsində dövlət çıxış edir.

Cinayət hüququnun ictimai münasibətlərin nizama salınması metodu qanunla cinayət hesab edilən əməllər və onların törədilməsi ilə tətbiq edilən cəzaların müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Cinayət hüququnun xüsusiyyətləri həmçinin onun vəzifə və funksiyalarında özünü göstərir. Cinayət hüququnun əsas vəzifəsi-cəmiyyəti ən təhlükəli hüquq pozuntularından (cinayətlərdən) müdafiə (mühafizə) etməkdir. Buna görə də cinayət hüququnun əsas funksiyası - mühafizəedici funksiyadır. Bununla belə, cinayət hüququ ümumi və xüsusi xəbərdaredici, həmçinin, tərbiyəvi funksiyaları da həyata keçirir.

Cinayət hüququ hüququn bir sahəsi kimi mövcud ictimai münasibətlər sistemi üçün təhlükəli əməllərin cinayət olmasını və cəzalandırılmasını, həmçinin cinayət məsuliyyəti və ondan azad etməni müəyyən edən, ali hakimiyyət orqanları tərəfindən təsbit edilən hüquq normalarının məcmusudur.

Cinayət hüququ cinayətkarlıqla mübarizədə strateji və taktiki cəhətləri müəyyən edən cinayət üzrə siyasətin həyata keçirilməsi vasitəsidir. Müasir mərhələdə bu siyasət iki əsas tendensiya ilə xarakterizə olunur. Birincisi, ağır cinayətlər törədən, yaxud cinayət qanununu dəfələrlə pozan şəxslərə (xüsusilə residivistlərə, peşəkar cinayətkarlara-mafiya strukturlarının, yaxşı təşkil olunmuş cinayət qruplarının rəhbərlərinə) sərt cəza tədbirlərinin tətbiqi. İkincisi, böyük ictimai təhlükə hesab edilməyən cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin sferalarının məhdudlaşdırılması. Belə ki, cinayət qanununu ilk dəfə pozan şəxsə cəmiyyətdən təcrid etmə ilə əlaqədar olmayan cəza tətbiq edilir. Bu, şərti məhkum etmə, hökmün icrasını təxirə salma, habelə cəzanı əvəz edən digər inzibati, tərbiyəvi və ictimai xarakterli tədbirlərlə həyata keçirilə bilər.

43.Cinayət qanunu

Cinayət qanunu - Respublikanın ali qanunverici orqanı (Milli Məclis) tərəfindən qəbul edilən - cinayət məsuliyyətinin prinsiplərini və əsaslarını, hansı əməllərin cinayət olduğunu və belə əməlləri törətmədə təqsiri olan şəxslər barəsində tətbiq ediləcək cəzaları, məsuliyyətdən və cəzadan azad etmənin şərtlərini müəyyən edən hüquq normalarından ibarət aktdır.

Cinayət hüququnun xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, yalnız cinayət qanunu cinayət hüquq normalarını: əməli cinayət və cəzalanmalı olması, cinayət məsuliyyətinin əsasları, cəzanın sistemi, onun təyin edilməsi şərtləri və qaydalarını, həmçinin cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə və s. normaları özündə əks etdirir. Cinayət qanunu cinayət hüququnun vahid və yeganə mənbəyidir. Heç bir digər hüquqi aktlar və yaxud məhkəmə qərarları cinayət hüquq normalarını təyin edə bilməz.

Azərbaycan Respublikasında cinayət qanunvericiliyinin əsasını 1999-cu il dekabrın 30-da qəbul edilmiş, 2000-ci ilin sentyabrın 1-də qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi təşkil edir. Keçən dövr ərzində qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinə bir sıra dəyişikliklər edilmişdir.

Cinayət Məcəlləsi cinayət hüquq normalarının sistemləşdirilmiş ifadəsidir. O iki hissədən ibarətdir: ümumi və xüsusi. Ümumi hissədə cinayət hüququnun rəhbər prinsipləri və ümumi müddəaları şərh olunur, xüsusidə isə konkret cinayətlər və bu cinayətlərə görə cəzaların növləri və hədləri müəyyən olunur. Ümumi və xüsusi hissələr qarşılıqlı əlaqədədirlər və vahid tamı təşkil edirlər: ümumi hissəyə müraciət etmədən xüsusi hissənin normalarını tətbiq etmək olmaz.

Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsinin maddələri təyinedici normalar olmaqla, cinayət məsuliyyətinin prinsiplərini və əsaslarını, həmçinin cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmənin şərtlərini müəyyən edir və möhkəmləndirir. Ümumidən fərqli olaraq, Xüsusi hissənin normaları quruluşca iki hissədən: dispozisiya (müəyyən növ cinayətin əlamətlərini nəzərdə tutan norma) və sanksiyadan (müəyyən növ cinayətə görə cəzanın növünü və həddini nəzərdə tutan normadan) ibarətdir.

44.Cinayətin anlayışı

Cinayət hüququnun əsas anlayışlarından biri – cinayət anlayışdır. O insanların hansı əməllərinin cinayət sayılması və onların qanun tərəfindən nə üçün qadağan olunması və s. bu kimi suallara cavab verir.

Cinayət qanunu ilə cəza təhdidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin, yəni hərəkət və ya hərəkətsizliyin təqsirli olaraq törədilməsi cinayət sayılır.

Cinayət hüquq ədəbiyyatında cinayət ictimai-təhlükəli, qeyri-hüquqi, təqsirli, cəzalanmalı olan və qeyri-əxlaqi olan əməl kimi xarakterizə olunur.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə əsasən, cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş cəhətdən mövcud olsa da, lakin az əhəmiyyətli olduğuna görə ictimai təhlükəli sayılmayan, yəni şəxsiyyətə, cəmiyyətə və yaxud dövlətə zərər yetirməyən və ya zərər yetirmək təhlükəsi yaratmayan əməl cinayət hesab edilmir. Buna görə də cinayətin ən vacib əlaməti onu digər hüquq pozuntularından fərqləndirən xüsusi ictimai-təhlükəli olmasıdır. Cinayətin ictimai-təhlükəliliyi ondan ibarətdir ki, o mövcud ictimai münasibətlərə qəsd etməklə bu münasibətlərə çox mühüm ziyan yetirir və yaxud belə ziyanın yetirilməsi təhlükəsini yaradır. Cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakter və dərəcəsi qəsd edilən obyektin əhəmiyyəti, bu obyektə vurulan ziyanın ağırlığı, həmçinin təqsirin forması, əməlin motiv və məqsədi ilə xarakterizə olunan digər əlamətlərlə müəyyən olunur.

Cinayətin ikinci əlaməti onun qeyri-hüquqiliyi. Əməlin qeyri-hüquqiliyi onun cinayət qanunvericiliyinin konkret norması ilə ziddiyyət, təşkil etməsində özünü göstərir. İctimai-təhlükəli əməl yalnız o zaman cinayət sayılır ki, Cinayət Məcəlləsinin bu və ya digər maddə-sində nəzərdə tutulmuş olsun.

Təqsirlilik-cinayətin növbəti mühüm əlamətidir. Əməlin cinayət hesab edilməsi təkcə ictimai-təhlükəli və qeyri-hüquqi olması ilə deyil, həm də onun təqsirə, yəni qəsd və yaxud ehtiyatsızlıq formasında törədilməsi ilə də bağlıdır.

Cinayət cəzalanmalı olan əməldir. Əməli cinayət kimi xarakterizə edən əlamət ondan ibarətdir ki, yalnız o əməl cinayətlərə aid edilir ki, onların törədilməsinə görə qanun cinayət cəzası nəzərdə tutur.

Cinayətin qeyri-əxlaqiliyi isə, onun cəmiyyətdə mövcud olan əxlaq normalarına və hakim mənəvi təsəvvürlərə zidd olmasıdır.

Beləliklə, cinayət - cinayət qanunu ilə mühafizə edilən ictimai münasibətlərə mühüm ziyan yetirən və yaxud ziyan yetirməsi təhlükəsi yaradan, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulan ictimai-təhlükəli, qeyri-hüquqi, təqsirli, cəzalanmalı olan və qeyri-əxlaqi olan əməldir.

Xarakterindən və ictimai təhlükəlilik dərəcəsiindən asılı olaraq cinayətlər böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə bölünür.

45.Cinayət məsuliyyətinin anlayışı

Hüquq normalarının pozulmasında təqsirli olan şəxslərə tətbiq edilən dövlət məcburiyyəti hüquqi məsuliyyətin müxtəlif formalarında ifadə olunur. Onlardan biri də cinayət məsuliyyətidir.

Hüquqi məsuliyyətin digər formalarından o, yüksək ağırlığı ilə fərqlənir ki, bu da cinayət işləri üzrə hökmün həmişə dövlət adından çıxarılması növündə cəzanın tətbiqi ilə başa çatır.

Cinayət məsuliyyəti cinayət - hüquq münasibətləri çərçivəsində həyata keçirilir (əmələ gəlir, reallaşır, xitam olunur). Cinayət hüquq münasibətləri - cinayət törətmiş şəxslərlə dövlət arasında qanunla tənzim olunan münasibətlərdir. Cinayət hüquq münasibətləri cinayətin törədilməsi anından əmələ gəlir. Məhz bu andan cinayət törətmiş şəxslərin və dövləti təmsil edən ədalət mühakiməsi orqanlarının hüquq və vəzifələri meydana çıxır: dövlətin təqsirli şəxslərə cinayət məsuliyyətini təşkil edən məcburetmə tədbirlərini tətbiq etmək hüququ yaranır. Bununla belə, təqsirli şəxslərə cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş hədlərdə konkret təyin edilməsi onun vəzifəsidir. Öz növbəsində, təqsirli şəxslərin məsuliyyət daşımaq vəzifəsi yaranır.

Ancaq bu şəxslər cəzanın, törətdikləri cinayətlərin xarakterinə və dərəcəsinə müvafiq olaraq təyin edilməsində hüquqa malikdirlər. Cinayət məsuliyyətinin müəyyən fəaliyyət həddləri var. Cinayət hüquq münasibətləri, şəxslərin cinayət törətdikləri andan dərhal, geniş miqyasda cinayət məsuliyyətinin əmələ gəlməsi ilə əlamətdar olan və ancaq tədricən realizə olunan hüquq münasibətləridir. Cinayət məsuliyyətinin faktiki olaraq reallaşdırılması şəxslərin ibtidai istintaq mərhələsində müttəhim qismində cəlb edilməsi anından başlayır. Cinayət məsuliyyəti işə məhkəmə baxışı ittiham hökmünün çıxarılması mərhələsində davam edir, o həm də təyin olunmuş məhkəmə cəzasının real icrası mərhələsində də mövcud olur. Cinayət məsuliyyəti, cinayət hüquq münasibətlərinin aradan qaldırılmasının aşağıda göstərilmiş hallarında xitam olunur: Cəzanı çəkib qurtarma, cinayət məsuliyyətindən azad etmə, amnistiya və yaxud əfv etmə haqqında akta görə.

46.Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti

Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi yetkinlik yaşına çatmayanların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onlara tətbiq olunan cinayət məsuliyyəti və cəzanın yüngülləşdirilməsi və məhdudlaşdırılmasının xüsusi qaydalarını müəyyən edir.

Cinayət qanunvericiliyində yetkinlik yaşına çatmayanların konkret yaş həddi müəyyən edilmişdir. Belə ki, cinayət törədərkən on dörd yaşı tamam olmuş, lakin on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər yetkinlik yaşına çatmayanlar hesab olunur. Bu şəxslər cinayət törətdikdə, onlara cəza təyin edilə bilər və ya tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər.

Cinayət Məcəlləsinin 85-ci maddəsinə görə yetkinlik yaşına çatmayanlara aşağıdakı cəza növləri təyin edilir:

1.cərimə; 2.ictimai işlər; 3.islah işləri; 4. müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə.

Cərimə, yalnız müstəqil əmək haqqı və ya bu cəzanın icrasına yönəldilə bilən əmlakı olan yetkinlik yaşına çatmayan məhkuma təyin edilir.

İctimai işlər qırx saatdan yüz altmış saatadək müddətə təyin olunur və yetkinlik yaşına çatmayan məhkumun bacardığı, onun təhsildən və əsas işindən asudə vaxtlarda yerinə yetirdiyi işlərdən ibarətdir. Bu cəza növünün icra müddəti gündə iki və ya üç saatdan çox ola bilməz. Yetkinlik yaşına çatmayan ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət etdikdə, tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq etməklə onun islah olunması mümkün hesab edilərsə, həmin şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər. Cinayət Məcəlləsinin 88.2.-ci maddəsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayanlara aşağıdakı tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər:

1.xəbərdarlıq; 2.valideynlərin və ya onları əvəz edən şəxslərin və yaxud müvafiq dövlət orqanının nəzarətinə vermək; 3.vurulmuş ziyanın aradan qaldırılması vəzifəsini həvalə etmək; 4.yetkinlik yaşına çatmayanın asudə vaxtını məhdudlaşdırmaq və onun davranışı ilə bağlı xüsusi tələblər müəyyən etmək.

Qanunvericilik, belə şəxslərə eyni vaxtda bir neçə tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsinə icazə verir.

Əgər yetkinlik yaşına çatmayan tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirləri mütəmadi olaraq yerinə yetirmirsə, onda, müvafiq dövlət orqanının təqdimatı əsasında həmin tədbirlər ləğv edilir və materiallar yetkinlik yaşına çatmayanın cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün məhkəməyə göndərilir.

47. Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar

Bəzən elə hallar olur ki, şəxsin bu və ya digər hərəkəti zahirən cinayətə bənzərsə də əslində, onda heç bir cinayət tərkibi olmur. Bu hərəkətlər, konkret vətəndaşların şəxsi və ictimai mənafeələrini və digər vətəndaşların hüquqlarını cinayətkar qəsdlərdən müdafiəsi üçün törədildiyinə görə nəinki cinayət hesab olunmur, əksinə ictimai faydalı əməl kimi həmişə qanun tərəfindən müdafiə edilir.

Bir çox cinayət hüquq ədəbiyyatlarında oxşar hallar əməlin ictimai - təhlükəliliyini və qeyri-hüquqiliyini istisna edən və aradan qaldıran hallar kimi xarakterizə edilsələr də, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində onlar «Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar» adı altında təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə əsasən (36-40 maddəsi) əməli cinayət olmasını aradan qaldıran hallar aşağıdakılardır:

- 1) zəruri müdafiə;
- 2) cinayət törətmiş şəxsin tutulması;
- 3) son zərurət;
- 4) əsaslı risk;
- 5) əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi

48.Cinayətdə iştirakçılıq

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin əksər maddələrinin qanunverici quruluşu elədir ki, cinayətin bir şəxs tərəfindən törədilməsini nəzərdə tutur. Lakin cinayət iki və ya daha artıq şəxs tərəfindən də törədilə bilər. Axırıncı halda, müəyyən əlamətlərin mövcudluğu zamanı cinayətdə iştirakçılıq yaranmış olur. İştirakçılıq zamanı

cinayətkarlar öz səylərini birləşdirərək, çox vaxt öz aralarında rolları bölüşdürürlər. Bu, cinayətin törədilməsini asanlaşdırır, cinayətə daha böyük inamla və daha az risklə getməyə imkan yaradır ki, bu da cinayəti daha təhlükəli edir. Cinayət Məcəlləsinin 31-ci maddəsinə əsasən, iki və ya daha çox şəxsin qəsdən cinayət törətməkdə qəsdən iştirakı iştirakçılıq sayılır.

İki və daha çox şəxsin cinayətdə iştirakı bu şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün onların hamısının qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmasını və həmçinin cinayət törədildiyi zaman bütün iştirakçıların anlaşıqlı olmasını nəzərdə tutur. Buna görə də anlaşıqlı şəxslərin və yaxud yetkinlik yaşına çatmayanların ictimai-təhlükəli əməli birgə törətməsi iştirakçılıq yaratmır.

İştirakçılıq – cinayətin törədilməsində iki və ya daha çox şəxsin birgə iştirakıdır. Cinayətdə birgə iştirakçılıq ümumi nəticənin əldə edilməsi üçün iştirakçıların hərəkətlərinin qarşılıqlı olaraq şərtləşdirilməsində özünü göstərir. Ancaq hərəkətlərin birgəliyi təkcə obyektiv deyil, həm də iştirakçılığın subyektiv əlamətlərini əks etdirməlidir. Subyektiv cəhətdən hərəkətlərin birgəliyi vahid psixoloji birliyə malik olan iştirakçıların mənafeələrinin üst-üstə düşməsi ilə şərtləşir.

İştirakçılıq yalnız qəsdən edilən cinayətlərdə mümkündür. Ehtiyatsızlıq üzündən törədilən cinayətlərdə isə iştirakçılıq istisna olunur. Buna görə də subyektiv cəhətdən o təkcə iştirakçılar arasında subyektiv əlaqənin olması ilə deyil, həm də şəxsin törətdiyi əmələ və onun nəticələrinə psixoloji münasibəti ilə müəyyən olunur. Yalnız, qəsdən cinayət törətməkdə qəsdən birgə iştirak, iştirakçılıq yaradır.

24. Cəzanın anlayışı və məqsədi

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 41.1-ci maddəsində cəzanın anlayışı verilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, cəza məhkəmə hökmü ilə təyin edilən cinayət - hüquqi xarakterli tədbirdir. Cəza cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə tətbiq olunur və həmin şəxs barəsində Cinayət Qanunu ilə müəyyən edilən məhrumiyyətlər yaradılmasından və ya onun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından ibarətdir.

Cəza, digər dövlət məcburiyyəti tədbirlərindən (inzibati, mülki-hüquqi) aşağıdakı mühüm əlamətləri ilə fərqlənir:

1)Cəza, yalnız cinayət qanunu ilə müəyyən olunur.

2)Cəza, cinayət qanununa uyğun olaraq yalnız məhkəmənin ittiham hökmünə əsasən tətbiq olunur.

3)Digər inzibati, intizam, mülki - hüquqi sanksiyalar ayrıca hakimiyyət, idarəetmə orqanları və yaxud vəzifəli şəxsin adından tətbiq edildiyi halda, cəza yalnız dövlət adından məhkəmə tərəfindən tətbiq olunur. Bu, cəzaya ictimai xarakter verir.

4)Cəza törədilən cinayətə görə tənbehtir.

5)Cəza məhkumluq yaradır; digər dövlət məcburiyyəti tədbirləri belə nəticələr əmələ gətirmir.

6)Cəza, törədilən cinayətin hüquqi nəticəsidir.

Öz məzmununa görə cəza çox sərt olmaqla, təqsirli şəxsin hüquqlarının iri miqyasda məhdudlaşdırılmasında ifadə olunur. Onun mahiyyəti cinayət törətmiş şəxslərin mənəvi, siyasi, fiziki və əmlak xarakterli məhrumiyyətlərə məruz qoymaqla, onları tənbeh etməkdən ibarətdir. Tənbehsiz cəza öz mənasını itirmiş olardı və cinayətkarlıqla mübarizədə məcbur etmə vasitəsi hesab olunmazdı.

Cəzanın məqsədi Cinayət Məcəlləsinin 41.2.- ci maddəsinə müvafiq olaraq, cəza sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısının almaq məqsədi ilə tətbiq edilir.

Cəza insan ləyaqətini alçaltma və yaxud fiziki əzab vermə məqsədi daşımır.

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində cəzanın xüsusi və ümumi xəbərdarlıq məqsədi fərqləndirilir.

Xüsusi xəbərdarlıq cinayətkara göstərilən elə təsir vasitəsidir ki, onun nəticəsində cinayətkar gələcəkdə yeni cinayətlər törətmir.

Ümumi xəbərdarlıq - ictimai cəhətdən möhkəm olmayan (qeyri-sabit olan) şəxsləri cinayətkar əməllərdən saxlamaq məqsədi ilə göstərilən cəza təsiridir.

25. Cəzanın sistemi və növləri

Cəzanın sistemi - cinayət törədilməsində təqsirli sayılan şəxslərə tətbiq olunan, məhkəmələr üçün məcburi olan, ağırlığından asılı olaraq qanunla müəyyən edilən qaydada düzülmüş cəza növlərinin qəti siyahısıdır.

Cinayət Məcəlləsinin 42 - cinayət maddəsinə əsasən cəzanın növləri aşağıdakılardır:

1. cərimə
2. nəqliyyat vasitəsinə idarəetmə hüququndan məhrum etmə;
3. müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə;
4. ictimai işlər;
5. xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə;
6. islah işləri;
7. hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma;
8. əmlak müsadirəsi;
9. Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənara məcburi çıxarma;
10. Azadlığın məhdudlaşdırılması;
11. İntizam xarakterli hərbi hissədə saxlama;
12. Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə;
13. Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə.

Cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulan bütün bu cəza növləri üç qrupa bölünür: əsas cəzalar; əlavə cəzalar; əsas və əlavə cəza - cəzalar.

Yalnız əsas cəza kimi tətbiq edilən cəzalara - ictimai işlər, islah işləri, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma; intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama, azadlığın məhdudlaşdırılması, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə kimi cəza növləri aiddir. Bunlar, müstəqil tətbiq edilən, hər hansı bir cəza növünə qoşula bilməyən cəzalardır.